

MUXTARIYYƏT İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA İLK ELMİ QURUMA ÖZ TÖHFƏSİNİ VERƏN ZİYALİ

Fərman Xəlilov,
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (NTTC) muxtariyyət illərində respublikada yaradılan ilk elmi qurum olmuşdur.

Məqalədə həmin qurumun fəal üzvlərindən biri – Seyid Səbri Əsədlinin (1896-1974) NTTC-nin apardığı elmi-tədqiqat işlərində iştirakı və əldə edilən elmi nəticələrin təbliğindəki rolu araşdırılır. Məlum olur ki, S.Səbri Naxçıvanın maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiya və tarixini öyrənmək və təbliğ etməklə yanaşı, Cəmiyyət tərəfindən keçirilən iclasların protokollaşdırılması işini də bacarıqla yerinə yetirmişdir.

Müəllif araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, S.Səbri peşəkar alim olmasa da, Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətindəki fəaliyyəti ilə XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda elmin inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən xidmətlər göstərməyə nail olmuşdur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin taməli hesab etdiyimiz Naxçı-

vanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (NTTC) 1925-ci ildə yaradılıb. "Cəmiyyətin yaradılmasında məqsəd Naxçıvan Respublikasının maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiya və tarixini, iqtisadiyyatı və təbiətini ətraflı və planlı şəkildə öyrənmək idi" (2, s. 4).

Cəmi üç il fəaliyyət göstərən bu qurum öz dövründə çox böyük nüfuzə malik idi. Çünki Naxçıvan ziyalılarının, necə deyirlər, qaymaqları – Vahab Həsənzadə, Mirbağır Mirheydərzadə, Məhəmməd Rasizadə, Əbdüləziz Rüstəmov, Xəlil Hacılarov, Həsən Səfərlı, Yusif Qaziyev, Rza Paşazadə, Əvəz Sadıq, Neman Əfəndizadə, Əsəd Cəfərlı, Abbas Gülməmmədov, Qəzənfər Hacılı, Hüseyn Musazadə və başqaları onun təşkilatçısı və üzvləri idilər. Cəmiyyətin tanınmış üzvlərindən biri də həmin dövrdə Naxçıvanda müxbir və şair kimi məşhurlaşan Seyid Səbri Əsədli (1896-1974) olmuşdur. Naxçıvan MR Dövlət Arxivindən (MRDA) tapıb aşkara çıxardığımız NTTC-nin iclas protokollarından və S.Səbrinin "Şərq qapısı"nda dərc etdiyi bəzi məqalələrindən aydın olur ki, o, Cəmiyyətin yarandığı gündən fəaliyyətinin sonunadək burada öhdəsinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirmişdir. S.Səbri bu fəaliyyəti zamanı əsas diqqətini üzvlərin qarşısına tələb kimi qoyulan "xalq ədəbiyyatına, ölkənin yaşayışı, iqtisadi-ictimai üsuluna, asari-ətiqəyə, cümhuriyyətdə olan cürbəcür həçə və lüğətlərə dair məlumatları" (3, s. 4) toplamağa yönəlmiş, eyni zamanda, Naxçıvanın "asari-ətiqəsini" və Cəmiyyətin gördüyü işləri təbliğ etməyə səy göstərmişdir. "Quyulu dağ", "Ordubad qəzasında asari-ətiqə", "Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində" adlı məqalələri onun bu istiqamətdə necə səmərəli fəaliyyət göstərdiyini nümayiş etdirir.

"Quyulu dağ" adlı məqaləsində o, Cəmiyyətin "nəzər-diqqətinə" çatdırır: "Naxçıvan ölkəsinin yaxınlığında Xalxal adlı bir kənd vardır. Bu kəndin verst yarımlığında (gün çıxan tərəfdə) "Quyulu dağ" adlı bir dağ qərar tutur. Bu dağın başında iki quyu var. Birisi sulu, digəri isə susuzdur. Susuz quyunun pillələri ilə aşağı enmək olur. 15 sajen aşağı endikdə bir taxça kibi yerdir. Bu taxçanın sol tərəfində yene pillələr var ki, quyunun tərkinə (dibinə) gedir. Həmin taxçadan aşağı enmək mümkün olmayır. Çünki qaranlıqdır. Əgər istəyərənsən ki, şam, yaxud fənər ilə gedəsən, o zaman şam və fənər keçər. Ona binaən getmək mümkün deyil. Daş saldıqda dəmir kibi səs eşidilir. Həmin quyunun 200 ildən artıq bir tarixə malik olduğunu göstərirlər. Dağın ətəyində şor suyu çoxdur" (5, s. 3).

S.Səbrinin "Ordubad qəzasında asari-ətiqə" məqaləsi isə fakt

və məlumatlarının zənginliyi ilə daha çox elmi əhəmiyyət daşıyır. Məqalə belə başlayır: "Ordubad qəzasında asari-ətiqə olduqca çoxdur. Daha qədim zamanlarda Ordubadda yaşamış tayfalar bir çox əsərlər, nişanələr buraxaraq getmişlər. Ordubad qəzasında olan asari-ətiqələrin hələlik tədqiq edilənləri bunlardır" (6, s. 3).

Sonra müəllif Ordubadda mövcud olan Kürdətatlı məhəlləsindəki qoç qəbiristanlığı, "Çardağ" adlandırılan qəbiristanlıq, yaşı 1200 ildən artıq çinar ağacı, Came məscidi və oradan tapılan üzərində 111 tarixi-hicri və "Harun" lafzi yazılmış bir kərpic, həmçinin üzərində "Xacə Nəsir Tusi tayfasının vergidən azad edilməsi haqqında" yazılan daş, "Səfəvilərdən Sultan Hüseyn vaxtı" təsis edilən mədrəsə, Anabad kəndi yaxınlığındakı qədim bir şəhərin xarabalığı və dəfn olunanların "əksləri daşlar üzərində qazılan qəbiristanlıq", Kilid kənd əhalisinin kürd dilinə oxşar xüsusi dili, bu kəndin "içərində hər hansı tərəfə verənlər ilə gedilməsi mümkün" mağara, Nüsnüs kəndindəki üstüyaşılı qapısı "Azərbaycan Atabəyləri dövründə qayrılan" "Çeheltən" adlı pir, Danaqirt kəndindəki köhnə bir qəbiristanlıq, Vənənd kəndindəki "hicri tarixinin 700-cü ilində tikilən" məscid, Biləv kəndindəki daş körpü və "2000 nəfər yerləşdirilə biləcək" daş qala, Əylisdəki "atəşpərəstlərə məxsus atəş yandırmaq yerləri" haqqında maraqlı məlumatlar verir.

Bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən həmin məlumatların keçən əsrin 20-ci illərinin maraqlılarını maarifləndirməkdə və müasir etnoqraf və arxeoloqlara istiqamət verməkdə xüsusi dəyərə malik olması şübhəsizdir.

S.Səbri NTTC-nin iş planı ilə yaxından tanış olmuşdu və onun uğurları, çətinlikləri, potensialı və perspektivi haqqında dolğun təsəvvürə malik idi. Odur ki, belə bir Cəmiyyətin qorunub saxlanılması üçün hökumət orqanlarının "müavinətdə bulunmasını" zəruri hesab edirdi. Onun bu fikir və düşüncələri 1926-cı ildə "Şərq qapısı"nda dərc olunan "Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində" adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Məqalədə əvvəlcə oxuculara NTTC-nin strukturu haqqında məlumat verilir: "Proqramma mocibincə Cəmiyyət 3 bölməyə bölünür: Ədəbiyyat seksiyası, Arxeoloji seksiya, İqtisadi-təbiət seksiyası. Bundan əlavə, Ordubadda bir özak və Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun tələbələri arasında bir dərnək təşkil ediləlidir. Bəzi dairə və kəndlərdə Cəmiyyətin müxbirləri vardır" (7, s. 4).

Sonra müəllif Cəmiyyətin görəcəyi işləri sadalayır. Məlum olur ki, Cəhri kəndində qazıntı işləri başlayıb və davam edəcəkdir, Xaraba Gilanda, Qıvrıqda, Qarabağlarda isə "həfriyyat aparmaq üçün lazımi işlər görülür". Lakin bütün bunlara baxmayaraq, "Cəmiyyətin işləri bir qədər çətinliklə gedir". Çünki onun "maddi qüvvəsi yoxdur". S.Səbri məqaləsini Cəmiyyət üzvləri adından böyük ümidlərlə yazdığı aşağıdakı cümlələrlə bitirir: "Mərkəzi və yerli hökumətimizin Cəmiyyətimizə nəzər yetirib müavinətdə bulunmasını Cəmiyyət artıq dərəcədə arzu edir ki, bəlkə, cızdığı iş planının həyata tətbiqi ilə müsbət nəticələr əldə edə bilsin. Eyni zamanda, üzvlərin, müxbirlərin və bütün maarifpərvər yoldaşların Cəmiyyətimiz haqqında çalışmaları arzu edir və onlardan böyük ümidlər gözləyir".

S.Səbri NTTC-nin elmi-təşkilatı işlərində də fəallıq göstərmişdir. Cəmiyyətin alimizə gəlib çatan protokollarından aydınlaşır ki, 1925-

1928-ci illərdə keçirilən 6, 8, 9 və 30-cu iclaslara katiblik etmək S.Səbriyə həvalə edilmişdir. O, bu işi çox səliqə ilə yerinə yetirmiş, müzakirə olunan məsələləri lazımi səviyyədə protokollaşdırma bilmişdir. Məhz onun qələmi sayəsində biz Cəmiyyətin iclaslarında baxılan və müzakirə olunan Xaraba Gilanda qazıntı işlərinin planlaşdırılması, prof. Modinin Naxçıvandan Təbrizə yola salınması (6-cı protokol), 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I türkoloji qurultay münasibətilə Naxçıvanda nəzərdə tutulan tədbirlərdə oxunulacaq məruzələrin mövzusunun müəyyənləşdirilməsi (8-ci protokol), Möminə xatın məqbərəsindən muzey kimi istifadəyə dair təkliflərin verilməsi, türkoloji qurultay münasibətilə oxunulacaq məruzələrin vaxtı və mövzularının dəqiqləşdirilməsi (protokol №9) haqqında dəqiq məlumatlar ala bilirik.

1926-cı ildə Naxçıvanın elmi ictimaiyyəti tarixi bir hadisənin şahidi olur. Belə ki, həmin ilin sentyabr ayının 25-də Naxçıvan şəhərində Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin ümumi iclası keçirilir. 200 nəfər üzvün iştirak etdiyi iclas katiblik S.Səbriyə tapşılır. Bu, Muxtar Respublika rəhbərliyinin ona göstərdiyi çox böyük etimad idi.

İclasın gündəliyində bir məsələ dururdu: Sankt-Peterburqdan dəvət olunmuş professor Aleksandr Aleksandroviç Millerin (1875-1935) Qızılburunda apardığı qazıntı işlərinin nəticələri haqqında.

Həminin nisbətən böyüklüyünə baxmayaraq, həmin protokolum tam mətnini oxuculara çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

"25 sentyabr 1926-cı sanədə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin ümumi iclası M.Mirheydərzadənin sədrliyi, S.Səbrinin katibliyi və 200 nəfərə kimi üzv və maraqlıların iştirakı ilə vəqə olur.

Qarşıda duran məsələ:

1. Prof. Millerin Qızılvəngin tədqiqi haqqındakı məruzəsi.
2. Cari məsələ.

Eşidildi: Birinci məsələ haqqında professor Miller məruzəyə başlayıb deyir ki, mən nə üçün Qızılvəngə tədqiqatə gəldim. Qızılvəngə gəlməyimin əsl səbəbi budur ki, buranın mədəniyyəti dünya mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Qızılvəng mədəniyyəti bir çox yerlərin mədəniyyətinə müşabəhdir. Babilistan – Şam və Ağ dəniz sahillərinin mədəniyyəti bu Qafqaz mədəniyyəti ilə rəbitəlidir. Mən Qızılvəngdən ümitsiz qayıtmıram. Bu həfriyyatda tapdığım şeylər Qafqazın mədəniyyətli olmasını isbat etdi. Buradan tunc və mis əsrinə aid şeylər tapılır. Faqət təəssüflər olsun ki, bu şeylərin nəradə qayırıldığı məlum olmayır. Dəmir Qafqaz ilə ən yaxın rəbitədədir. Dəmir ya Qafqazda, ya ən yaxın Anadoludan tapılıbdir. Qafqazı tanımaq üçün Firəngistan, İtaliya və İspaniya ilə tanış olmaq gərəkdir. Dəmir əsrindən və ondan qabaq Azərbaycanın mədəniyyəti qabağa gedibdir. Bu Qızılvəng ona aiddir. Bu səbəbə də Qızılvəngdə həfriyyat aparmağa maraqlı idim. Buradan tapılan qab, çəkcik, sancaq, çəkmə və insan şəkilli daşları tədqiq etdikdə Qafqaz mədəniyyətinin vəziyyətini öyrənə bilərik. Qızılvəngdən saxsıdan, tuncdan, misdən, dəmirdən, həm də daşdan şeylər tapılır. Burada daş dövründən asar olduğuna inanmaq mümkündür. Cənubi Donda mən həfriyyat aparmışam. Orada yaşamış olan İskit türklərinin mədəniyyəti ilə Qızılvəng mədəniyyəti birdir. Hər iki məhəldə tapılan şeylər bir-birinə oxşayır. Bundan başqa, Almaniyadakı Sleza qövmünün mədəniyyəti ilə bu mədəniyyət bərabərdir. Bu üç yerin mədəniyyəti bir sayadədir.

Seyid Səbri

Monastırdan aşağı qəbiristanlıqdır. Monastırın ətrafında evlər tikilmiş imiş. Maraqlı bir məsələ də budur ki, burada bir nəsil üçün bir qəbir saxlanmışlar. Hər hansı ölümləri ölsə idi, götürüb ora salardılar (Sərdəbə kimi). Buradan tapılan daşların misli Şimali Afrika və Cənubi Avropadan da tapılır. Buradan tapılan bir daşın üzərində əlləri yuxarı rəsm olunmuş şəkildə dini rəbitənin də mövcudluğu göstərilir. Buradan bir daş tapılıb ki, üstündə çəkmə şəkli rəsm olunubdur. Həmin daşın misli Gəncədən də tapılıbdir. Mənim bu Qızılvang haqqında söylədiyim sözlər çox azdır. Günlərlə desəm, qurtarmaz. Buranın mədəniyyəti iki hissəyə ayrılır. Biri daş dövrünün mədəniyyətinə, ikincisi yeni mədəniyyətə aiddir. Mən sözümlü qurtarıb Qızılvangin mədəniyyəti ilə yuxarıda göstərdiyim yerlərin mədəniyyətinin bir olmasını mühakimə edirəm. (alqışlar)

Məruzəyə dair bir çox suallar verilib cavab alındı.

Qət olundu:

1. Professor (A.A.) Millerin məruzəsi kifayətlənmiş hesab olunaraq təqdir edildi.
2. Tapılan şeylərin siyahısı Naxçıvan Tədqiq və Tətabbö

Cəmiyyətinə verilsin.

3. Qızılvangdə icra olunmuş rəsmlərdən bir nüsxə Naxçıvan muzeyinə verilsin.

4. Edilən məruzə haqqında çıxarılacaq kitabdan bir nüsxə Maarif Komissarlığına, bir nüsxə də muzeyə verilsin.

5. Tapılan şeylər Azərbaycanda tədqiq olunduqdan sonra bir qədər də Naxçıvan muzeyinə verilsin" (4, v.14).

Göründüyü kimi, S.Səbri bu iclasın protokolunu çox böyük sərişta ilə yazmağa nail olmuşdur.

S.Səbrinin NTTC ilə bağlı məlumatları, məqalələri, həmçinin protokol mətnləri tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamış, öz monoqrafiya, kitab və məqalələrində bu qiymətli məxəzlərə də istinad etmişlər (1, s. 130; 8, s. 30-31).

S.Səbri peşəkar alim deyildi. Elmi-tədqiqat işləri ilə də ardıcıl şəkildə məşğul olmamışdı. Lakin araşdırmalarımız belə bir qərara gəlməyə əsas verir ki, o, Naxçıvanı Tədqiq və Tətabbö Cəmiyyətindəki fəaliyyəti ilə XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda elmin inkişaf etdirilməsi üçün özünəməxsus müəyyən xidmətlər göstərmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
2. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 196 s.
3. Mirheydərzadə M. İşə başlayırıq // "Şərq qapısı" qəz., 1925, 8 sentyabr.
4. Naxçıvanı Tədqiq və Tətabbö Cəmiyyətinin iclas protokolları. Naxçıvan MRDA, f.1, siy. 2, iş 13.
5. Səbri S. Quyulu dağ // "Şərq qapısı" qəz., 1926, № 7.
6. Səbri S. Ordubad qəzasında asarı-ətığa // "Şərq qapısı" qəz., 1926, 15 sentyabr.
7. Səbri S. Tədqiq və Tətabbö Cəmiyyətində // "Şərq qapısı" qəz., 1926, 23 iyul.
8. Səfərli H. Naxçıvan türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 215 s.

Резюме

В статье рассматривается участие одного из активных членов данной организации, Сейда Сабри Асадли (1896-1974) в проводившихся НОИИ научно-исследовательских работах и его роль в развитии достигнутых научных результатов. Автор в результате исследования приходит к выводу, что С.Сабри, хотя и не являлся профессиональным ученым, своей деятельностью в Нахчыванском обществе исследовательских инициатив сумел внести определенную лепту в развитие науки в Нахчыване в начале XX века.

Ключевые слова: Сейд Сабри, Нахчыванское общество исследовательских инициатив, Нахчыванские памятники, Ордубадский уезд, проф. Александр Александрович Миллер.

Summary

In this article one of the active members of that organization, Seyid Sabri Asadli's partnership in the scientific research works of Nakhchivan Society for Scientific. In the result of various investigations, the author comes such a conclusion that nevertheless S.Sabri is not a professional scholar, he succeed to serve for development of science in Nakhchivan in early 20th century with his activity in Nakhchivan Society for Scientific Research and Studies.

Key words: Seyid Sabri, Nakhchivan Society for Scientific Research and Studies, Nakhchivan monuments, Ordubad district, prof. Aleksandrovich Miller.